

1 Витоки ненависті

У вересні 1919 року Адольф Гітлер написав листа надзвичайної історичної ваги. Однак тоді ніхто не усвідомлював його значення. Це тому що Адольф Гітлер, автор листа, був ніким. У свої тридцять він не мав ані дому, ні кар'єри, ні дружини, ні подруги, ні жодної близької людини. Лише минуле, повне розбитих мрій. Він прагнув бути іменитим художником, але мистецькі кола відкинули його, хотів внести лепту в перемогу Німеччини над союзниками в Першій світовій війні, але став свідком принизливої поразки німецьких військ у листопаді 1918 року. З гіркотою і злістю він узявся шукати винних.

У цьому листі до товариша по службі Адольфа Гемліха, датованому 16 вересня 1919 року, Гітлер безапеляційно стверджував, хто саме винуватий не лише в його особистих невдачах, а й у стражданнях усього німецького народу. «Серед нас живе поріддя, — писав він, — негерманської, чужинської раси, яке не хоче і не здатне відмовитися від властивих йому рис... і при цьому володіє такими політичними правами, як і ми самі... Усе, що спонукає людину прагнути чогось вищого — релігія, соціалізм чи демократія — для них лише засіб досягнути мети, вдовольнити хіть до грошей і домінування. Їхня діяльність викликає в інших народів расовий туберкульоз»².

Противником, якого визначив Гітлер, були «євреї». Також він писав, що «кінцевою метою» будь-якого німецького уряду має стати «безкомпромісне усунення всіх євреїв».

Це надзвичайний документ. Не тільки тому що дозволяє станом на 1919 рік зазирнути в голову людини, яка згодом ініціює Голокост, а й тому що це перший неспростовний доказ особистих антисемітських переконань Гітлера. Через п'ять років у автобіографії «Моя

боротьба» він писав, що ненавидів євреїв ще на початку двадцятого століття, будучи незваним художником у Відні. Однак деякі дослідники не приймають на віру Гітлерове спрощене трактування власного минулого³ й сумніваються, що він справді був таким зятим антисемітом, коли жив у Відні і служив у війську під час Першої світової війни⁴.

Проте це аж ніяк не означає, що у вересні 1919 року антисемітизм виник у Гітлеровій голові на рівному місці. Пишучи цього листа, він черпав з потоків антисемітської думки, які нуртували в Німеччині до, під час і одразу після Першої світової. Черпав стільки, що насправді в листі, датованому вереснем 1919, немає жодної оригінальної ідеї. І хоч згодом Гітлер став найбільш сумнозвісним прибічником антисемітизму, спирався він на яскраву історію переслідування.

Звісно, антисемітизм не був новим явищем. Його корені сягають кількох тисячоліть у минуле. Скажімо, у часи виникнення християнства, попри те, що Ісус сам народився євреєм, шматки тексту в Біблії наголошують, що юдеї були його ворогами. Євангеліє від Івана свідчить, що юдеї «бажали убити»⁵ Ісуса. В одному місці вони навіть ухопили каміння, щоб кидати в нього⁶. Що ж до самого Ісуса, то він говорить юдеям, що вони діти диявола⁷.

Такі нездорові ідеї вбудувалися в найважливіший християнський текст, і священники покоління за поколінням клеймували євреїв як віроломних людей, які «хотіли смерті Господа нашого Ісуса Христа»⁸. Не важко збагнути, чому в середньовічній Європі, де домінувала християнська культура, переслідування євреїв стали звичним ділом. У багатьох країнах їм забороняли володіти землею, займатись низкою професій і вільно вибирати місце проживання. У різний час у європейських містах євреїв змушували селитися в гетто і носити спеціальні позначки на одязі, як-от жовту відмітку у Римі тринадцятого століття. Оскільки християнам було заборонено займатися лихварством, позичання грошей опинилося серед небагатьох доступних для євреїв занять. І в результаті, як демонструє «Венеційський купець» Шекспіра, єврей-позикодавець став об'єктом ненависті. У 1543 році в Німеччині Мартін Лютер написав памфлет «Про євреїв та їхню брехню». Він стверджував, що євреї — «злодюги й грабіжники, уся їхня їжа до останньої крихти і весь їхній одяг до останньої нитки — безсоромно поцуплені в нас

клятим лихварством». Лютер закликав простий народ «назавжди прогнати їх із цієї країни... геть!»⁹

Просвітництво змінило долю європейських євреїв. Цей період наукового і політичного розвитку поставив під сумнів чимало загальноприйнятих поглядів. Наприклад, «заслуговують» євреї такого суворого ставлення чи вони просто жертви упередження? У 1781 році німецький історик Крістіан Вільгельм фон Дом, обстоюючи емансипацію євреїв, писав: «Усе, у чому звинувачують євреїв, зумовлено політичними умовами, в яких вони сьогодні живуть»¹⁰. Французька декларація прав людини 1789 року дала євреям законний статус «вільних і рівних» громадян. Упродовж дев'ятнадцятого століття в Німеччині скасували багато давніх заборон, зокрема і професійні обмеження.

Однак усі ці свободи мали свою ціну. У період, коли німецькі євреї отримали нові можливості, країна переживала масштабне перевтілення. У другій половині дев'ятнадцятого століття жодна країна Європи не змінювалася так швидко, як Німеччина. Видобуток вугілля зріс із 1,5 мільйона тонн у 1850 році до 100 мільйонів у 1906-му¹¹. Населення збільшилося зі 40 мільйонів у 1871 році до понад 65 мільйонів у 1911-му. Також завдяки об'єднанню Німеччини 1871 року країна змінилася політично. У світлі цього колосального перевороту у багатьох людей виникали глибокі питання про культурну і духовну сутність нової нації. І серед них: що означає бути «німцем»?

Відповідь знайшлася в adeptів сили Volk'у. Зазвичай Volk перекладають як «народ», проте концепт, що стоїть за ним, передати одним словом неможливо. Теоретики Volk'у трактували його як майже містичний зв'язок між групою людей, які розмовляють однією мовою і мають спільну культурну спадщину, і їхньою рідною землею. У відповідь на раптове розростання міст і викиди новозбудованих фабрик вони гаряче прославляли благодать німецького села і могуть лісу. Відомий одописець Volk'у професор Вільгельм Генріх Ріль у «Земля і люди» (Land und Leute) стверджував: «Якщо народ утратив здатність розуміти спадок лісів, з яких черпає сили й оновлення, йому не уникнути вимирання. Ми повинні зберегти ліс — не лише щоб зігріватися взимку, а й щоби бадьоро бився пульс народу і німці могли залишатися німцями»¹². У середині дев'ятнадцятого століття Ріль застерігав не тільки від небезпеки

розбудови міст, а й від символу модерну — залізниці: «зокрема землероби відчувають, що не можуть залишатися "традиційними землеробами" поруч із новою залізницею... усі бояться стати кимось іншим, а ті, хто хоче відібрати в нас звичний уклад життя, видаються радше тінями з пекла, ніж добрими духами»¹³.

Згодом концепція Volk'у стала вкрай важливою для Гітлера і нацистів. Міністр пропаганди Йозеф Геббельс навіть замовив створення незвичайного фільму, що вийшов на екрани в 1936 році під назвою «Вічний ліс» (Ewiger Wald). Він оспівував силу і значення лісу й селян-землеробів. «Наші предки були людьми лісу, — йшлося в агітаційних матеріалах до фільму, — їхній Бог жив у священних гаях, а релігія виросла з пралісів. Жоден народ не здатен жити без лісу, а винні в його знищенні кануть у забуття...»¹⁴. Остання репліка диктора в стрічці ще дужче підсилювала зв'язок між Volk'ом і лісом: «Народ, як і ліс, стоятиме вічно!»¹⁵

Перед Першою світовою війною у Німеччині здобув велику популярність молодіжний рух «Вандерфогель». Ця організація закликала юнаків і юнок мандрувати в сільську місцевість і відновлювати зв'язок німецького народу із ґрунтом. «Це був духовний рух, — говорить Фрідолін фон Шпаун, який приєднався до «Вандерфогель» у підлітковому віці. — Спротив епосі імператора Вільгельма, зацикленій на промисловості і комерції»¹⁶. Інші молоді німці вступали у різні товариства на зразок Німецького гімнастичного союзу і виконували вправи на свіжому повітрі. «Уперше я побачив свастику в Німецькому гімнастичному союзі, — розповідає Еміль Кляйн, що був членом організації перед Першою світовою. — На значку, бронзовому значку, який носили як емблему, була подвійна свастика з чотирьох літер F: frisch [свіжий], fromm [побожний], fröhlich [щасливий], frei [вільний]»¹⁷. Використання свастики перейняла і низка völkisch-товариств. Вони вірили, що цей древній символ, поширений у різних культурах минувшини, уособлює зв'язок з їхніми давніми пращурами, адже схожі знаки траплялися на німецьких археологічних пам'ятках.

Такий розвиток подій став проблемою для німецьких євреїв, що опинилися поза концепцією Volk'у. Більшість із них жила в містах і виконувала роботу, цілковито протилежну до völkisch-ідеалів. Очевидно, євреї не належали до людей, які «вийшли з лісу». У неймовірно популярному німецькому романі «Дебет і кредит» (Soll

und Haben), опублікованому в 1855¹⁸, центрального персонажа-єврея Файтеля Ітціга зображено як відрозливого чоловіка, що одержимий грішми й обманює чесних наївних німців. Ітціг — паразит, а його життя нескінченно далеке від благородного ідеалу селянина-землероба.

Далеко не кожен симпатик ідеї Volk'у автоматично ставав антисемітом, однак загалом для völkisch-руху євреї символізували все, що не так з новою Німеччиною. Якщо ви селянин, який не дає собі ради через стрімкий розвиток міст, а на вашій землі ще й прокладають залізницю, — в усьому винні євреї. Якщо ви торговець, і покупці проміняли вашу крамничку на новий універмаг, — в усьому винні євреї. Якщо ви гарантуєте в мануфактурі, але ніхто не купує вашу продукцію, бо з'явилися фабрики і ринок заповнили товари масового виробництва, — в усьому винні євреї.

Звичайно, ці висновки ґрунтувалися на упередженні. Так, німецькі євреї жили в містах, відкривали універмаги й фабрики, але значною мірою так склалося, тому що сотні років у них не було доступу до по-справжньому völkisch-занять. Коротко кажучи, після тривалої заборони на володіння землею євреїв почали звинувачувати у відірваності від ґрунту. Наростання антипатії до німецьких євреїв особливо вражає, якщо врахувати, як мало їх жило в країні (менше одного відсотка населення). Багато німців ніколи не контактували з євреями. Але відсутність євреїв — не перепона для антисемітизму.

Із розвитком völkisch-руху давні, закладені християнством упередження проти німецьких євреїв не зникли, а тільки посилилися. Тиради одного із найпалкіших völkisch антисемітів Пауля Лагарда оцінив би сам Мартін Лютер. «Ми антисеміти, — писав Лагард у «Євреях та індогерманцях» (Juden und Indogermanen), надрукованій у 1887, — тому що погляди, звичаї і потреби євреїв, які живуть серед нас у Німеччині дев'ятнадцятого століття, не змінилися від часів поділу народів після Потопу... тому що євреї — азійські язичники посеред християнського світу». На думку Лагарда, євреї — «народ, який за тисячі років не залишив жодного сліду в історії»¹⁹.

Хибне уявлення про євреїв як чужинецьку силу, що таємно заправляє в новій Німеччині, підштовхнуло лідера Пангерманського союзу Генріха Класа написати «Якби я був кайзером» (Wenn ich der Kaiser wär). Книжка вийшла у 1912-му, за два роки до початку

Першої світової війни, і пов'язувала потребу «повернутися до здорового державного життя» з вимогою «зрубати під корінь чи принаймні скрутити до нешкідливого рівня єврейські впливи»²⁰. Для цього Клас пропонував низку обмежувальних заходів. Він закликав газети, що належали євреям чи наймали їх на роботу, попереджати про це читачів, наполягав, що слід відсторонити євреїв від служби в армії і на флоті, а також заборонити їм працювати вчителями і юристами.

Паралельно з völkisch антисемітизмом і «традиційним» християнським антисемітизмом розвивалася ще одна, цілковито відмінна течія нападок на євреїв. Саме вона стояла за Гітлеровим заклик до обґрунтованого антисемітизму в листі, датованому вереснем 1919 року. У той період сучасні антисеміти намагалися виправдати свою ненависть до євреїв псевдонауковими аргументами, заявляючи, що євреїв слід зневажати не так через релігію, як через їхню «расу».

Концепція расової відмінності людських істот і вищості одних «рас» над іншими отримала квазіінтелектуальне обґрунтування в опублікованій 1855 року праці Артюра де Гобіно «Нарис про нерівність людських рас» (Essai sur l'inégalité des races humaines)²¹. Гобіно, за освітою не дослідник, а дипломат, вигадав світ, у якому існували три раси: чорна, жовта і біла. Із них «найнижча — негроїдна, яка стоїть на спідньому щаблі». Жовті народи мали «явну перевагу над чорними», але були «не здатні створити цивілізоване суспільство, бо не вміють ані підживлювати свою нервову енергію, ні вивільнити пружини краси і діяння». На вершині ієрархії стояла біла раса, що вирізнялася «винятковим, а то й надмірним свободолобством». Отже, як виводив Гобіно, «історія вчить... що всі цивілізації з'явилися завдяки білій расі і не здатні існувати без її допомоги, а велике й видатне суспільство існує рівно доти, доки береже кров благородної групи, що його створила...». Також Гобіно вірив, що до появи всіх європейських цивілізацій і «германських рас» зокрема принаймні частково причетна група «аріїв», які мігрували в Європу з Індії.

Антисемітський вимір цієї теорії запропонував письменник Г'юстон Стюарт Чемберлен, уродженець Англії, який пізніше отримав німецьке громадянство. Його книжка «Основи XIX століття» (Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts) побачила світ 1899 року

і завоювала широке коло читачів — не лише в Німеччині. У вступному слові до англomовного видання лорд Рідсдейл писав, що ця праця «швидко заявила про себе як про один із найбільших шедеврів століття», і що «налитий фрукт» студій і наукової думки Чемберлена «дозрів на благо світу»²². Чемберлен стверджував, що абсолютну протилежність чистого ідеалу, репрезентованого аріями, утілюють євреї. І хоч мимохідь їх не завжди можна розрізнити, насправді євреї — «чужинський азійський народ», що «наймерзеннішими методами накопичив безмежне багатство»²³. З огляду на те, що тільки євреям і германській расі вдалося зберегти «чистоту», ці дві «раси» — арії і євреї — зійшлися у грандіозному поєдинку за верховенство.

Зрозуміло, що Чемберлен і Гітлер мали багато спільного. Після їхнього знайомства в 1923 році Чемберлен зізнався, що зустріч одним махом перевернула його стан душі²⁴. Натомість нацисти визнали письменника своїм. Відзначення його сімдесятого дня народження у вересні 1925 року було широко висвітлено в нацистській газеті *Völkischer Beobachter*, а «Основи XIX століття» стали глибоко шанованим текстом.

Расова теорія вабила чимало людей — особливо тих, кого Чемберлен і де Гобіно помістили на вершечок ієрархії. Можливість оцінити, чого варта людина, лише з її зовнішності, виявилась спокусливою. У популярному німецькому романі «Гельмут Гаррінга» (1910) суддя не може повірити в провину Гаррінги, тому що той має надто невинний вигляд²⁵. Здається, цією тезою пройнявся і райхсфюрер СС Генріх Гімmlер. У 1938 році під час візиту до підрозділу СС йому впала в око зовнішність одного солдата. З самого лише вигляду Гімmlер вирішив, що це «здібний, чистокровний німець», і, ознайомившись з солдатом до сьє, рекомендував підвищити його в званні²⁶.

У токсичну суміш «традиційного», *völkisch* і «расового» антисемітизмів додався ще один елемент: розвиток евгенічного руху. Термін «евгеніка» (буквально «добрий рід» з грецької) увів англійський науковець Френсіс Гальтон. У 1869 році у дослідженні «Спадковий геній» він наполягав, що суспільство мусить відповідати на ключове запитання: кому дозволено розмножуватися? Гальтон писав, що за допомогою ретельного добору, шляхом продуманих шлюбів протягом кількох поколінь підряд можливо створити

надзвичайно обдаровану людську расу. Суспільству варто було визнати, що «кожне покоління має величезну владу над природним обдаруванням наступного», а отже, й обов'язок «перед людством — дослідити діапазон цієї влади і застосувати її далекоглядно, щоб принести якнайбільше користі майбутнім жителям планети»²⁷.

Гальтон ніколи не пропонував насильно обмежувати розмноження певних людей, але це зробили інші. У 1895 році німецький прибічник евгеніки, який назвав її «расовою гігієною», Альфред Плеч, озвучив ідею, що лікарі могли би вирішувати долю немовляти — жити йому чи померти — на основі расової цінності. Також він заявляв, що «поборники расової гігієни не проти війни, оскільки бачать у ній ще один засіб боротьби народів за існування». Плеч навіть пропонував використовувати представників «нижчих» народів як гарматне м'ясо і розмішувати їх на особливо небезпечних позиціях²⁸.

Чимало піонерів евгеніки не були антисемітами (Плеч, приміром, зараховував євреїв до «арійської раси»), однак це не завадило останнім скористатися їхнім ученням на повну. Поєднання ідеї про центральне місце «расової гігієни» у здоров'ї нації і Чемберленової теорії про євреїв як расову загрозу для арійського народу додало в антисемітську зақваску елемент потенційної катастрофи. Традиційний антисемітизм базувався на релігії. Євреї могли уникнути переслідування, на вернувшись у християнство. Однак якщо «єврейськість» визнавали невіддільною властивістю індивіда — що, як вірили нацисти, міститься у його крові — порятунку не було. Ваша «раса», на яку ніяк не можна вплинути, визначала вашу долю. Нехай ви навіть найдобріша і найщедріша людина на планеті, але якщо належите до меншовартісної або небезпечної «раси», ризикуєте зазнати гоніннь.

У вересневому листі 1919 року Гітлер чітко декларує: «Євреї — це однозначно раса, а не релігійна спільнота». І це ключ до його антисемітських поглядів. Для Гітлера релігія, яку сповідували «євреї», нічого не означала, тому що «навряд чи існує хоч одна раса, представники якої належать до єдиної релігії».

Проте відчайдушні спроби розробити тест на єврейську «кров» очікувано зазнали краху, а нацисти так і не знайшли наукового способу визначити, чи належить людина до єврейської «раси». Тому коли її представників почали переслідувати, а згодом